

ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО «НОТАТОК ПРО ДАВНІ КИЇВСЬКІ ГРАФІТИ»

С. О. Висоцький

У статті в дискусійній формі висловлюються зауваження відносно читання та тлумачення деяких київських стародавніх графіті поганої збереженості, запропонованих у статті В. Орла і О. Кулика¹.

У «Археології» за 1995 р. у рубриці «Дискусії» надруковано статтю філологів з Ізраїлю В. Орла та О. Кулика «Заметки о древних киевских граффити». Автори поставили собі за мету «суцільне прочитання корпусу» київських графіті, опублікованих нами у 1966, 1976 та 1985 рр.² Проте вони не обмежилися лише філологічними спостереженнями, але й торкнулися їх інтерпретації. Подібні спроби, пов'язані з поганою збереженістю деяких написів, робилися вже й раніше філологами В. І. Борковським, В. В. Німчуком та археологом — дослідником новгородських берестяних грамот В. Л. Яніним³. На жаль, В. Орел і О. Кулик, як і В. Л. Янін, не знайомі з українською літературою з цього питання, зокрема з докладною статтею В. В. Німчука, написаною ще 1967 р. Саме тому вони досить часто повторюють зауваження, зроблені майже 30 років тому⁴.

Висловимо деякі думки, що виникають при знайомстві з версією В. Орла та О. Кулика, які розглядають 10 графіті з нашої книги, виданої в 1966 р.

Напис № 1⁵. Одразу ж треба зазначити, що цей напис у нашому виданні подано під знаком запитання. Це значить, що з огляду на погану збереженість читання, інтерпретація напису не може бути однаковою. Незважаючи на це, автори намагаються інакше прочитати написану тут дату. Вони вбачають у написі два рядки, з чим навряд чи можна погодитись. А наявність трьох титл підряд є безперечною. Замість пошкодженого слова «въ лѣто», яким звичайно дата вводиться у текст, вони пропонують читати слово «златои», але прочитана ними літера З — це права частина літери В. Після дати 6500 є віродним закінчення числівника на ТОЄ, тобто «пятисотое», як і в написі № 55. Щодо визначення дати як 6540 (1032) рік, то цьому суперечить непереконливе читання літери М (40).

Напис № 2, виданий нами, також під знаком запитання, але дата при ньому 6540 (1032) р. читається цілком упевнено. Різні думки викликає лише числівник ІД (14), що стоїть після дати і вважається нам індиктом вказаного року. Автори статті не погоджуються з цим і пропонують число 14 вважати початком якогось іншого, грецького напису. Навряд чи можна з цим погодитися, бо дата 6540 р. індикту знаходиться при грецькому написі і датує його написання. Літера Д у числі 14, накреслення якої відповідає грецькій «дельті» і написання її на другому, а не на першому місці, відповідає візантійській традиції. Накреслення першої літери дати (6000) теж не відповідає слов'янському «зело». Усі ці літери з числовими значеннями, як і рештки грецького напису, написано однією рукою. Що ж до схожості з написом № 1, про яку твердять дослідники, то вона є лише у написанні тисяч та сотень великими за розмірами літерами.

Дата 5640, незалежно від того написана вона при грецькому чи слов'янсько-

му написах, вважається нами беззаперечною і має важливе значення для уточнення дати будівництва Софійського собору у 1017—1037 рр.

Напис № 3 про грім 3 березня 1052 р. У статті висловлено думку стосовно особливостей написання слова *розъгрьм(л)с*. Звертається увага на аномальне вживання Ъ після Р і робиться висновок про нібито північне походження людини, яка писала, або орфографічне відображення системи письма з нерозрізненням Ъ та Ь на користь першого⁶. Як приклад, вказується на мову грамот XI—XII ст. на бересті з Новгороду. Проте це слово вже привертало увагу дослідників⁷.

Наша думка про блискавку, що вдарила у Софійський собор, — храм Ярослава Мудрого, видається авторам статті бездоказовою. Вони віддають перевагу повідомленню про ранній грім. У статті, таким чином, не враховується, що майже всі змістовні графіти якимось пов'язані з собором, де вони написані. Навіть з 10 написів, що розглядаються, як приклад, можна назвати напис про смерть Ярослава Мудрого, похованого у соборі, встановлення «раки» — саркофага Андрія-Всеволода Ярославича, поставлення у соборі владики-митрополита, про мир Желяні, який був скріплений хрестоцілуванням князів у соборі. Наш висновок, що грім 3-го березня 1052 р. був «знаменисм», тобто поганою прикметою саме для Ярослава — будівника собору, приймається у статті як можливий⁸.

Напис № 4 про «раку» Всеволода Ярославича у соборі. Своє ставлення до такої ідентифікації дослідниками не висловлюється. Читання тексту напису в цілому приймається ними за винятком декількох літер та слів у 4, 6 і 7 рядках. В. Орел і О. Кулик на початку четвертого рядка пропонують читати не *a to* або *ota*, а *отъ*, але оскільки дві літери з трьох пошкоджені, то з певністю говорити про це важко. Уперше читання *a to* запропонував В. І. Борковський⁹. У шостому рядку пропонується такий поділ на слова: «*ис(а)лъ отрочъ касту*»¹⁰.

Ще у 1963 р., працюючи над написом, ми мали і такий варіант читання. Проте труднощі пов'язані з тлумаченням слова *каста*, *каята* примусили нас віддати перевагу читанню: «*а Дмитръ ис(а)лъ отрочька его*», хоч останні дві літери дійсно можна було б прийняти за Т та ОУ, а все слово читати — *кастоу*. З запропонованим В. Орлом та О. Куликом поділом на слова можна було б погодитися, якби слово *кастоу* не тлумачилося ними як покаяння, оскільки це не узгоджується з попереднім змістом напису. Адже Дмитр повідомляє про встановлення у соборі «раки» померлого князя, а не про якийсь свої особисті почуття. Слово *кастоу*, на думку авторів, походить від дієслова *каяти*. За І. І. Срезневським це слово означає не покаяння, а засудження¹¹. Як приклад, він наводить вислів з «Слова о полку Ігоревім»: «Ту Нѣмци и Венедци, ту Греци и Морава поють славу Святославлю, *кають* князя Игоря». Дослідники «темних місць» «Слова» розуміють дієслово *кають* не тільки як «засуджують», а й «жалкують», «шкодують». О. О. Потебня писав: «*Каяти* значить не тільки хаяти, а й шкодувати». Він виводив сербське дієслово *окајати* у значенні «оплакувати саме померлого»¹².

Слову «каяти» та річці Каялі у «Слові о полку Ігоревім» спеціальну статтю присвятив Л. А. Дмитрієв¹³. Він вважає, що слово «каяти» мало багато різних значень: оплакувати, голосити, засуджувати, жаліти, жалкувати¹⁴. Від слова «каяти» у значенні оплакувати, жаліти він виводить назву «Каяла», тобто — річка смерті, печалі та скорботи. У нашому випадку слово *каста*, *каята*, яке походить від дієслова *каяти*, вірогідно, означає — скорбота, жаль. Отже, згадані рядки напису можна перекласти: «А Дмитро-служник писав скорботу», тобто писав з глибоким сумом за померлим князем.

У статті читання 7 рядка напису є суцільним нагромадженням домислів, що ні в якому разі не можуть бути прийнятими. Нами тут читалося «априля въ 14», а в статті пропонується замість прийменника ВЪ читати число 2, а замість Ъ літеру «зело» з числовим значенням 6000, тобто, що це початок позначення якогось року¹⁵. Проте над вказаними літерами нема жодної титли. Рядок пропонується читати: «А писав покаяння Дмитр з (числа) слуг. Місяця квітня 2...»¹⁶. Помилковість такого читання цілком очевидна, бо 2 квітня 1093 р., коли за літописом був похований князь Андрій-Всеволод Ярославич, не припадало на «великий четвер» і навіть на Страсний тиждень. Відомо, що свято Великодня належить до церковних рухомих свят. Залежно від того коли у тому або іншому році був

Великдень, визначилися числа днів у Страсний тиждень. У 1093 р. Великдень був 17 квітня і «великий» або «страсний четвер» (за три дні до Великодня) припадав на 14 квітня¹⁷. І в «Повісті минулих літ» і в напису на стіні Софійського собору поховання князя Андрія-Всеволода позначено 14 квітня у великий четвер¹⁸.

В. Орел і О. Кулик у визначенні числа події не врахували особливостей церковної хронології і помилково вказали, що нібито у 1093 р. великий четвер був 2 квітня. Число 14 у напису цілком безсумнівне, хоч друга літера — Д дуже пошкоджена.

Коментар до напису № 7, про поставлення владики, цілком присвячено слову *поставлено*, в якому замість Ъ в кінці слова написано О. Це досить незвичайна орфографічна риса, проте вона зустрічається не тільки в писемності новгородських берестяних грамот, а й серед київських графіті та в деяких південно-руських пам'ятках. Так, наприклад, серед написів у Софійському соборі трапляються: *Судило*, *Дьомило*, *Гавърило*, а також — *намо*, *поставлено*, *попомо*¹⁹. Особливо важливі приклади з грамоти на бересті рубежу XI — XII ст., виявленої у Звенигороді на Волині. В ній зустрічаємо слова: *повѣдало*, *соудо*, *отроко*, *Говѣно* та інші²⁰. Отже, навряд чи слід, посилаючись на новгородську орфографічну систему, особливо підкреслювати це. Дослідниками вже вказувалося, що це явище мало загальноруський²¹, а точніше, загальнокиєворуський характер. Висловлена у статті думка про розгляді напису № 7, про київську орфографічну систему, видається нам значно вірогіднішою, ніж посилання на новгородську²².

При розгляді напису № 8 зроблено помилковий висновок з посиланням на нас²³. Тут читається слово *въскрѣсен(и)е*. При виданні книги ми не коментували це слово і лише пізніше пояснили²⁴, що воно не має жодного відношення до повідомлення про смерть Ярослава Мудрого. Це слово написано пізніше, дрібнішими літерами і зовсім іншою рукою. Його написання не узгоджено з рядками напису про смерть князя. Крім того, назва дня тижня у Київській Русі була не «въскрѣсеніе», а «недѣля»²⁵. Стосовно того, що смерть князя сталася в ніч з суботи на неділю, уперше висловив думку В. М. Татишев, а за ним Б. О. Рибаків²⁶. Таким чином, зауваження щодо цього слова нічого нового не дає.

Стосовно напису № 9 про 4-х літнє князювання Святослава Ярославича у Києві зазначимо наступне. Видається можливим запропоноване у статті читання числівника *ѣднь* «один», після слів «*мѣсяца марта въ...*», тобто ругу було внесено до собору 1 березня²⁷. Доповнення рядків 3, 4 та 5, зроблене авторами статті прийняти не можемо, бо далі, праворуч на стіні, просто нема місця. Оскільки напис зроблено 1 березня згадка про свято «40 севастійських мучеників» (9 березня), так автори намагаються реконструювати 3 та 4 рядки, видається нам недоречною. Крім того числівник «сорок» звичайно писався не як слово, а як літера М під титлом (див. написи №№ 41, 42).

У напису № 11 слово *оутоплѣнь* пропонується читати *оутоплѣ*. Таке ж читання цього слова було висунуте В. В. Німчуком у 1967 р.²⁸. Враховуючи пошкодження тинку, літера *ѣ* може читатися і як *ѣ*. У цьому випадку наше припущення, що в напису йдеться про загибель у р. Стугні князя Ростислава Всеволодовича, — подію, яка хвилювала громадську думку в XI — XII ст. (згадаймо «Слово о полку Ігоревім!»), — набуває ще більшої вірогідності. Адже князь «оутоплѣ» сам! Щодо літер *К* Єпід титлом, написаних поряд, то це швидше число 25, а не скорочена грецька формула звернення до бога. У статті не враховується, що без дати події церковне поминання небіжчика неможливе, а напис, безперечно, був зроблений з цією метою. Тому коли через пошкодження тинку це число дня зникло, його було відновлено і написано кимось поряд.

У напису № 22 «Воинегъ се(а)ль Журяговиць полоцанин» пронується в імені «Воинегъ» читати після О не Н (И), а N (Н). При цьому не враховується, що напис Воинегъ написаний по більш ранньому № 23. Літера А першого напису з слова *грѣшнаго* збігається з літерою Н (И) імені Воинегъ і, таким чином, з'явилася похила риска, що дала можливість авторам статті помилково вважати цю літеру за N (Н), а все слово читати як Воинегъ та наводити паралелі з подібними іменами з новгородських берестяних грамот²⁹. Воинегъ називає себе «полоцанином», тобто вихідцем з міста Полоцька, а це вже ареал не новгородських словенів, а іншого слов'янського племені — кривичів. І тому тут цілком можливі діа-

лектні відмінності. Важливо і те, що дослідники етимології імені Воинег виводять її з слова *воинь* і як паралелі наводять ім'я *Воинята*, викарбоване на стіні поряд з написом про Боянову землю (№ 25) та місто *Воинь* у Переяславльській землі³⁰. Ім'я Воинег нагадує літописне Милонег — ім'я київського архітектора XII ст. Воинег, а не Воннег читав також і В. В. Німчук³¹.

В. Орел та О. Кулик збираються і надалі коментувати видані нами графіті. Щоб не було небажаних повторень звернемося до напису № 219: «Святий Онуфріє, помилуй мене раба свого Прова, Валерця, Авраама, білгородського єпископа (церви) Іоанна Златоустого». Автор напису називає себе трьома іменами. У першому виданні ми гадали, що мова у напису йде про якісь три особи. Проте всі названі імена відносяться до однієї особи — білгородського єпископа. Пров — його мирське ім'я, Валерець — хрестильне, а Авраам — чернечке, оскільки при висвяченні на єпископа він повинен був прийняти чернечий сан.

Авраам — це, мабуть, останній білгородський єпископ, згадуваний у літопису без імені під 1230 р. Його кафедральна церква була присвячена Іоаннові Златоусту.

Підсумовуючи сказане стосовно статті В. Орла та О. Кулика треба зазначити, що їм потрібно обережніше робити висновки і ставитись до думок попередніх дослідників, особливо у галузі хронології та історичних міркувань. Можливо, слід обмежитися лише філологічними спостереженнями. Праця філологів необхідна, але вона крім енциклопедичних знань з мовознавства у даному випадку потребує і знань з багатьох історичних дисциплін, а також знайомства з пам'ятками в натурі. Автори знаходяться під великим впливом північної епіграфіки, зокрема новгородських грамот на бересті. Вони не враховують, наприклад, що визначена ними одноробість у написах №№ 3, 4, 7 трапляється не тільки у новгородських пам'ятках, а й у книжкових київського походження таких, як кирилична частина Реймського євангелія³². Складається враження, що відвідувачі Софійського собору тільки те й робили, що, приїхавши з півночі, писали на його стінах про різні події: про грім, про поховання князя Андрія або поставлення владика. Наведені у статті порівняння з північними особливостями у мові та орфографічними системами, як показують останні знахідки графіті і грамот на бересті на Волині, тісно пов'язані з загальною державною київською писемною традицією та поширенням її в інші міста Київської держави. Їх писемність, у тому числі і новгородська, розвивалася у фарватері київської писемної культури і це великою мірою залежало від адміністративної та церковно-ієрархічної залежності міст, а також столичного статусу і загального високого рівня культури Києва. Все це не могло не позначитися на економічному та культурному розвитку північних міст. Велике число грамот на бересті, знайдених у Новгороді, нібито свідчить про переважний розвиток писемності на півночі (так гадають деякі дослідники!), проте воно пояснюється не стільки розвитком писемності, скільки успіхами археологів та сирим новгородським ґрунтом, в якому добре зберігається дерево і береста.

ПРИМІТКИ

¹ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити // Археология. — 1995. — № 1. — С. 124—132.

² Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К., 1966. (Надписи №№ 1—98); Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). — К., 1976. (Надписи №№ 99—292); Высоцкий С. А. Киевские граффити XI—XVII вв. — К., 1985. (Надписи №№ 293—416).

³ Борковский В. И. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К.: Изд-во «Наукова думка», 1966. — 240 с. // Вопросы языкознания. — М., 1966. № 5. — С. 121—123; Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — К.: Изд-во «Наукова думка», 1966. — 239 с. // Мовознавство. — 1967. — № 2. — С. 88; Яшин В. Л. Эпиграфические заметки // Вопросы языкознания. — 1992. — № 2. — С. 21—36.

⁴ Згадані повторення у статті В. Орла та О. Кулика: з В. І. Борковським у написах №№ 4, 7; «Археология», № 3, 1998 р.

з В. В. Німчуком №№ 3, 4, 11. У статті В. Л. Яніна повторення з В. В. Німчуком у написах №№ 23, 63.

⁵ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 124—125. (Нумерація подається за нашим виданням 1966 р.).

⁶ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 126.

⁷ Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской.— С. 88.

⁸ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 126—129.

⁹ Борковский В. И. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской.— С. 123.

¹⁰ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. I.— Стлб. 1202.

¹² Словарь-словник «Слова о полку Игореве».— Л., 1967.— Вып. 2.— С. 180.

¹³ Дмитриев Л. А. Глагол «каяти» и река Каяла в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ.— Л., 1953.— Т. IX.— С. 34—35.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

¹⁶ Там же. С. 128.

¹⁷ Черепнин Л. В. Русская хронология.— М., 1944.— С. 58; Табл. обращения великого индиктиона.

¹⁸ Повесть временных лет.— М.-Л., 1950.— Ч. I.— С. 141, 142.

¹⁹ Дивись графіті №№ 25, 112, 307, 412, 416 у виданнях 1966, 1976 та 1985 рр.

²⁰ Свешников І. К. Звенигородські грамоти на бересті // Дзвін.— Львів.— 1990.— № 1.— С. 129; Німчук В. В. Берестяні грамоти в Україні // Мовознавство.— 1992.— № 6.— С. 13.

²¹ Рождественская Т. В. Эпиграфические памятники Древней Руси X—XV вв. (проблемы лингвистического источниковедения) / Дисс. в форме научного доклада... на соискание ученой степени докт. фил. наук.— СПб., 1994.— С. 732.

²² Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 128.

²³ Там же.— С. 129.

²⁴ Высоцкий С. О. Напис про смерть Ярослава Мудрого у Софійському соборі в Києві та деякі питання його вивчення // Археологія.— 1991.— № 2.— С. 42.

²⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— СПб., 1893.— Т. 2.— Стлб. 380.

²⁶ Рыбаков Б. А. Запись о смерти Ярослава Мудрого // Советская археология.— 1959.— № 4.— С. 248.

²⁷ Відомі й інші читання цього напису: Німчук В. В. Рец. на книгу: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской...— С. 88.

²⁸ Там же.

²⁹ Орел В., Кулик А. Заметки о древних киевских граффити.— С. 131.

³⁰ Salzberg T., Rudnickiy J. B. Antroponimi of Sv. Sophia graffiti in Kiev. Українська могілянсько-мазенинська Академія наук. Праці відділу українознавства.— Ottawa, Vancouver, Montreal. MСMLXXXIX.— Т. V.— С. 36, 37.

³¹ Німчук В. В. Рец. на книгу: С. А. Высоцкий. Древнерусские надписи Софии Киевской...— С. 90.

³² Жуковская Л. П. Реймское евангелие, история его изучения и текст.— М., 1978.— С. 17.

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ К «ЗАМЕТКАМ О ДРЕВНИХ КИЕВСКИХ ГРАФФИТИ»

В статье высказываются критические замечания относительно прочтения и интерпретации некоторых древних граффити, предложенных филологами В. Орлом и О. Куликом. Опровергается утверждение авторов о подавляюще северном происхождении персон, которые писали граффити на стенах Софийского собора в Киеве. Подчеркивается культурное значение Киева в развитии и распространении письменности на восточнославянских территориях.

S. A. Ysotskiy

SOME REMARKS CONCERNING «NOTES OF ANCIENT KIEV GRAFFITI»

Some critical remarks are made in this paper as to interpretation and treatment of certain Kiev graffiti proposed by philologists V. Orel and O. Kulik. The statement of the authors mentioned on the predominantly northern roots of person who made graffiti on the walls of the Saint Sophia cathedral in Kiev is refuted/ Cultural significance of Kiev in development and spreading of the written language in the east-Slavonic territories is emphasized.

Одержано 20.03.96.

ЧИ МОЖНА ЗНАЙТИ ГРОБНИЦЮ ОЛЕКСАНДРА МАКЕДОНСЬКОГО?

О. М. Мальований

Залучаючи писемні джерела автор піддає сумніву спроби грецької дослідниці Ліани Суваліді знайти гробницю Олександра Македонського в руїнах храму Амона в районі оазису Сіва.

У січні 1995 р. світова преса, підхопивши повідомлення Каїрської газети «Аль-Ахрам», розновсюдила сенсацію: нарешті знайдено гробницю Олександра Македонського, до того ж не в Олександрії Єгипетській, де її розшукували, починаючи з кінця минулого століття, а в руїнах храму Амона у районі оазису Сіва. Розкопки тут провадила, починаючи з 1989 р., грецька експедиція на чолі з Ліаною Суваліді. Це була 139-а спроба знайти гробницю визначного завойовника. Проте впевненість керівника розкопок в успіху досі не підтверджується.

У зв'язку з цим постає питання, чи існують реальні підстави для знаходження славнозвісної домовини. Для цього, перш за все, слід ознайомитися за джерелами з обставинами смерті завойовника і головне — визначити, де саме знайшли місце для його останків.

Справа в тому, що висвітлення цих подій різними за характером і ступінню вірогідності джерелами викликає значну плутанину. До того ж, це — праці античних авторів, які не були сучасниками та учасниками Східного походу, жили значно пізніше (I ст. до н. е. — III ст. н. е.). Твори сучасників та сподвижників